

Jutta Hausmann

VISSZAUTASÍTÁS – KIKÖZÖSÍTÉS – ELFOGADÁS – BEFOGADÁS

Akinek külföldi tartózkodással kapcsolatos tapasztalata van, ismeri az ehhez fűződő, utazás előtti számtalan irritáló érzést: miképp is válik lehetővé a megértés? Nemcsak az idegen más nyelv miatt, hanem tágabban véve az idegen kultúra és szocializáció miatt is. Otthonosságra teszek szert egy hosszú időre tervezett tartózkodás során? Ki fognak engem közösíteni, vagy inkább meghívnak a számomra idegen társadalomba? Mindezek a kérdések érvényesek a más kontextusokból hozzánk érkezőkre is – beengedjük őket, avagy olyan korán, amint csak lehetséges, vissza akarjuk őket utasítani? Vagy mégis inkább kitárjuk a szíveket és az ajtókat? Hogy a máshoz kötődő korábbi tapasztalatok kollektív emlékezete mennyire közbeszólhat – a nyilvános és a privát térben is –, az újra és újra megfigyelhető.¹ Döntő kérdés, hogy ez a kollektív emlékezet szilárdan megkötve meggátol-e bárminemű korrektúrát az új tapasztalatok révén, vagy nyitottnak és kíváncsinak mutatkozik más észleleti perspektívák és ezáltal más színezetek és árnyalatok számára. A Biblia önnön paradigmáival hív bennünket, hogy ezeket a kérdéseket újra és újra feltegyük magunknak, és így ismételten újragondoljuk a saját nemzeti, vallási és kulturális hovatartozásunk jelentéséhez fűződő hozzáállásunkat mások kapcsolati hovatartozásának vonatkozásában.

Már az ószövetségi Izrael is újra és újra ama kihívással szembesült, hogy identitását miképp gondolja át és definiálja.

¹ Az utóbbi hónapokban nemegyszer váltam figyelmessé arra, hogy például Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regénye, ez a Magyarországon generációk számára meghatározó olvasmány is hozzájárul ama negatív képhez, amely a migráns emberekről, illetve a muszlim jellegű országokból származó menekültekről kialakult.

A gyülekezés parancsolata (5Móz 23,2–9)

5Móz 23,2–9 ún. gyülekezési parancsolata kínál kiindulópontot az idegenekhez való viszonyuláshoz, amelynek radikalitásán újra és újra megütközhetünk.

5Móz 23 ama kérdés problémás eseteit tárgyalja, hogy ki tartozhat JHVH gyülekezetéhez. Elsőként a 2. versben a פְּצִיעַדָּכָה (zúzott heréjű²), illetve a כְּרוֹת שִׁפְכָה (kasztrált) kerül megnevezésre, akiket testi adottságaik miatt zárnak ki a közösségből, nemzetiségüktől függetlenül. Georg Braulik alapján gondolhatunk olyan „családapákra..., akiket rituális kasztrációval csonkítottak meg”.³ Ennélfogva – a következő verssel ellentétben – az időtartam bármilyen megadásától tartózkodnak.⁴ Tehát egészen konkrét személyről van szó, aki testileg csonka. Ezzel szemben a מְמוֹר (félvér) említésénél a 3. versben a betagozódás a tizedik ízig menően ki van zárva.⁶ A 4. versben a folytatás az ammóniták és a móábiták tekintetében lényegesen élesebb, hiszen nemcsak azt fogalmazza meg, hogy ők a tizedik ízig, illetve a tizedik generációig hatóan nem juthatnak be JHVH gyülekezetébe, hanem kategorikusan állítja, hogy sohasem juthatnak be.⁷ Tehát fokozás megy végbe a – mindenkor jelenvaló – kasztráltak konkrét eseteitől a *mamzér* nemzedékeinek hosszú során át az ammóniták és móábiak végérvényes, korlátlan kizárásáig. Ez a fokozás aláhúzza az egyes csoportosulások jelentőségét.

Míg az első két eset semmilyen indoklást nem kap, addig a harmadik esetre nézve más a helyzet. Persze a 2. versre vissza lehet vezetni, hogy itt – az áldozati állatok esetéhez hasonlóan – a sértetlenségről van szó, amely a kultuszban való

² A héber terminusok magyar fogalmakkal történő visszaadásakor a protestáns revideált új fordítású Biblia (továbbiakban RÚF 2014) fordítására támaszkodunk. – *A ford.*

³ BRAULIK 1992, 18–34. o. Másképp MILLER 1990, 175. o., aki eunuchokról beszél.

⁴ Eunuchokra gondolva a nemzedéki folytatás amúgy is kizárva, ezzel szemben a Braulik által elgondolt értelmezés még lehetséges lenne.

⁵ A *mamzér* fogalom Zak 9,6-ban fordul elő újra. Jelentése nem egyértelmű. Lehetséges valamilyen tiltott kapcsolatból való származásra gondolni. Ehhez lásd HAARMANN 2008, 221. o. Megj. 966. o. MILLER 1990, 175. o. is. BRAULIK 1992, 170. o. konkrétan olyan fiúból indul ki, aki egy kultuszi prostituálthoz fűződő viszonyból származik. Másra helyezi a hangsúlyt ROSE 1994, 324. o.: „A főnévbe az az elem foglaltatik bele, amely az »idegenlétet« a saját *etnikai* csoport vonatkozásában fejezi ki.” – Ford. Móricz Nikolett.

⁶ A generációkra történő utalás, méghozzá magas számban, bevándorlókra és utódaikra enged következtetni, akiktől az Izrael közösségébe való belépést (hosszú időre) megtagadták.

⁷ MAYES 1979, 316. o. ellentmondást lát a 3. versben lévő tizedik íz idői adata és az örökre között. Számára itt az „örökre” gondolata az eredeti, a tizedik ízről szóló beszéd pedig bővítés a 2. vers folytatásához.

részvételhez, illetve felhasználáshoz kötelezően szükséges (vö. az áldozati állatokra tekintve 3Móz 17,1-et).⁸

A harmadik eset indoka kettős. Egyfelől az ammóniták és a móábiták pusztai vándorlás során megtagadott támogatását idézi fel. Másfelől azt vetik szemükre, hogy Bálámot Izrael megátkozására bírták (4Móz 22–24). Tehát a szociális dimenzió mellett egy vallási is szerepel. Az életfontosságú gondoskodás megtagadása vallási fenyegetéssel párosul. Hogy a fenyegetés nem érte el célját, az egyedül JHVH-nak köszönhető – egy kijelentés, amely ismételten megalapozásra kerül: mert az Úr, Istened, szeret téged. Az egyes szám 2. személyű kettős szuffixum – a tartalmi kijelentés mellett – a JHVH és népe közti szoros pozitív kapcsolat nyelvi jegye is. Eme két nép ellenséges magatartásából és JHVH támogató viszonyulásából következik a felszólítás, hogy eme népekkel szemben semmi esetre se járjanak el pozitív módon (7. vers).⁹ Az incestuórus kapcsolatból eredő fogantatásra történő utalás – amint az 1Móz 19,30–38-ban Ammónról és Móábról egy etiológiai elbeszélésben elhangzik – 5Móz 23-ban nem található meg.¹⁰

Az edomitákhoz és egyiptomiakhoz fűződő lényegesen nyitottabb hozzáállás ugyancsak indoklást nyer azáltal, hogy az edomiták rokoni kapcsolatba kerülnek Izraellel (testvéred), Egyiptomra pedig úgy utalnak, hogy biztosította a jövevény נִגֶּר (gér) Izrael vendégjogát. Eme népekkel szembeni pozitív hozzáállás abban is megmutatkozik, hogy a harmadik generációtól bejuthatnak JHVH közösségébe.¹¹ Érdekes módon Izrael Egyiptom általi elnyomatásának gondolata teljesen elhalványul.¹²

Többször előfordul a קהל יהודה (*q^ehal JHVH*) mint olyan nagyság, amelybe az emberek felvételt nyernek, vagy amelyből az emberek kizáratnak. A *qahal* 'gyülekezet' fogalom mind neutrális, mind pedig vallási töltettel előfordulhat, így a kifejezés tartalmi tisztázása nem egyszerű, főképp azért, mert a *q^ehal JHVH* a Deuteronomi-

⁸ Ehhez lásd ROSE 1994, 324. o.

⁹ A ROSE által feltételezett történelmi fejlődésekhez a szomszédos népekhez való viszonyulásra tekintettel és ennek lecsapódásához a Deuteronomium különböző rétegeiben lásd uo., 325–328. o.

¹⁰ MAYES 1979, 317. o. szerint a szerző 1Móz 19-et nem ismerte.

¹¹ BRAULIK 1992, 169. o. arra hívja fel a figyelmet, hogy a redakció szintjén a különböző népek megnevezése „egyfajta történelmi visszatekintésben újra és újra a múltba vissza[léptetve] veszi szemügyre a népeket, akikkel Izraelnek a honfoglalásnál... a pusztai vándorlás során... és az Exodus során... dolga akadt, és meghatározza mindenkori viszonyulásukat »Jahve gyülekezetéhez.«” Ford. Móricz Nikolett. Uo. hívja fel Braulik a figyelmet az ún. amálekita parancsolatra 5Móz 25,17–19-ben, hogy az éppígy tiszta elutasítást fogalmaz meg.

¹² Lásd MILLER 1990, 176. o.: „Meglepő, hogy az Edómmal és Egyiptommal kapcsolatos konfliktus nem vezetett az Úr gyülekezetéhez történő csatlakozás hasonló tilalmaihoz.” Ford. Móricz Nikolett.

umban csak itt található meg.¹³ Ha Leonhard Rostot követjük, akkor a deuteronomiumi időben a kultuszközösségről van szó.¹⁴ Tehát az itt a kérdés, hogy ki nyerhet bebocsátást a templomba, illetve a kultuszba,¹⁵ nem pedig az, hogy ki csatlakozhat a néphez, ezáltal pedig izraeliták és nem izraeliták közös egzisztenciájához. A *qahal* JHVH-hoz fűződő kapcsolata aláhúzza ezt az értelmezést.¹⁶ Ez utóbbit még az is nyomatékosítja, hogy a versekben férfiakról szól a beszéd – összességében a grammatikai nemre nézve és a 2. versben a tárgy felől is.¹⁷ Ezzel összhangban van, hogy általános ószövetségi meggyőződés szerint csak férfiak vehetnek részt a kultuszban.¹⁸ Ezenkívül nyitva marad a kérdés, hogy kikre gondol ez a szöveg: vajon állandó lakosokra, bevándorlókra avagy vendégekre?¹⁹ Ugyanakkor teológiai szempontból mindez csak alárendelt szerepet játszik.

Ézs 56,1–8

Hogy 5Móz 23,2–9 eme kijelentése kétségtelenül mennyire nem dogmatikusan értendő, hanem egy másik kontextusnak elkötelezett, az egyfelől Ézs 56,1–8-on, egy fogság utáni szövegen mutatkozik meg, amely teljesen más irányba mutat.²⁰ Ez a szöveg – eszkatológiai gondolkodástól áthatva (1. vers) – világos jövőperspektívát mutat, kitekintve a kultuszi részvételre. A kultuszhoz bocsátás kritériuma többé már nem a testi épség, hanem elsősorban a jog és igazság figyelembe vétele, valamint a szombat megtartása. Ezáltal közelebb jutunk ahhoz, amiről Thomas Willi ír az Ószövetség későbbi szövegeinek Tóra-értelmezését tekintve: „A Törő élő (információ)cseré, a gyakorlatra irányuló képzés, amely megvalósulásra készítet

¹³ Előfordulása más bibliai helyeken: Bír 20,2; 21,5; 2Krón 20,5; 30,17; Neh 13,1; Jóh 30,28; Zsolt 22,26; Zsolt 35,18; Zsolt 40,10; Zsolt 89,6; Zsolt 107,32; Zsolt 149,1; Péld 21,16; 26,26; Préd 1,10; Ez 32,3; Mik 2,5.

¹⁴ ROST 1938, 14. o., GALLING 1950, 178. o. azonban nyitva hagyja, hogy itt vajon vallási vagy civil közösségről van szó.

¹⁵ Vö. az utalást HAARMANN 2008, 222. o.

¹⁶ Vö. BRAULIK 1992, 170. o. Mégis másként látja ROSE 1994, 323. o., aki többek között Bír 21-re utalva háborús hátteret hangsúlyoz, amikor a *qahal* JHVH összefüggésében kerül megnevezésre.

¹⁷ A grammatikai nem ilyen formán nőket és gyerekeket is magában foglalhat, a teljes szakasz mégsem utal sehol nyelvi vagy tárgyilagosan arra, hogy az itt szóban forgó kérdésnél nőkről és gyerekekről lehetne szó – tehát egészen másként, mint pl. Neh 13-ban.

¹⁸ Lényegében megegyezik uralkodik arról, hogy 5Móz 23 nem az Izrael népéhez való hozzátartozásról elmélkedik, hanem a kultuszhoz való bocsátásról és ezáltal az JHVH-hit tisztán tartásáról.

¹⁹ Vö. OLYAN 2011, 175. o.

²⁰ A szöveg egységessége erősen vitatott, vö. HAARMANN 2008, 212. k. összeállítását. Haarmann meggyőzően az egységességért száll síkra, ez igazolja saját döntésemet a végső szöveg tárgyalás nélküli preferálásáról.

és cselekedetbe történő átültetésre indít.”²¹ Ézs 56 a 2. versben egészen általánosan beszél olyan emberekről (אֲנִישׁ, ill. בְּנֵי-אָדָם), akik a sabbatot megtartják és jó magaviseletűek. Aztán a következő versekben az idegenek (בְּנֵי-חֵנֶכֶר) és a kasztráltak (חֲסִירִים)²² konkrétan megnevezetnek mint akik a kultuszhoz akarnak járulni, és bizonytalan, hogy bebocsátást nyernek-e.

A kutatásban vita tárgyát képezi, hogy Ézs 56,1–9-ben vajon feloldatik-e 5Móz 23 gyülekezési parancsolata.²³ Feltűnő, hogy 5Móz 23 semmilyen nyelvi vonatkozásban sem szerepel – sem közvetlen utalás nem található, sem a szóhasználat nem beszél elutasító bánásmódról a gyülekezési törvénnyel kapcsolatban. Formai szempontból sem lényegtelen a műfaji különbség rögzítése. Míg a Deuteronomiumban egy törvénytöredék áll előttünk, addig Ézs 56-ban olyan prófétai ige található, amely a bevezetőben és a levezetésben is Isten igéjeként lép fel és követel autoritást, ráadásul a követségi formula nemcsak az 1. versben, hanem a 4. versben is előkerül, ami további nyomatékot kölcsönöz. Emellett feltűnő, hogy nem az izraeliták szólítatnak fel arra, hogy a soraikban lévő idegenekhez elfogadóan viszonyuljanak, hanem ebben a szövegben JHVH-nak mind idegenekhez, mind pedig eunuchokhoz intézett ígéreteiről van szó: nekik maga JHVH fog gyülekezetében helyet adni, és áldozatbemutatásukat házában, azaz a templomban fogja lehetővé tenni (7. vers). Ezután kerül sor „JHVH üdvcsелеkedeteinek fokozására, amely nemcsak Izraelre, hanem idegenekre is vonatkozik, akiknek igazsága (צִדְקָה) JHVH igazságának (צִדְקָה) felel meg (3–7. vers)”.²⁴

Ézs 56-ban nem Izrael népi nagyságának felszámolásáról, illetve kibővítéséről van szó. Ez már a 3. versben megmutatkozik, ahol azt jelenti, hogy az idegenhez fordul JHVH – nem pedig Izraelhez. És amikor a vers folytatásában elhangzik, hogy az idegen így fog szólni: JHVH nem választ el engem népemtől, akkor nem az elvegyülésről, hanem annak tapasztalatáról van szó, hogy mit jelent Istentől nem kirekesztettnak, hanem népéhez hasonlóan azonos módon elfogadottnak lenni.²⁵ Mindez a 7. vers kijelentése által lesz nyomatékos: házamnak imádság házában kell lennie minden nép számára.

Tehát az idegenek nem válnak izraelitává, nem is térnek át, az istentiszteleten

²¹ WILLI 1995, 42. o.

²² Itt egy másik fogalom kerül alkalmazásra, tehát nem ugyanarról a csoportról van szó, mint 5Móz 23-ban, ehhez lásd BRAULIK 1992, 170. o.

²³ Vö. ehhez a diszkusszióhoz HAARMANN 2008, 222. o.

²⁴ HARMANN 2008, 213. o. Ford. Móricz Nikolett.

²⁵ Vö. HARMANN 2008, 226. o.: „Ézs 56,3-ban kifejezetten JHVH népéről van szó, melynek nagyságát semmiképp sem törlik el, sem itt, sem Ézs 65k-ban. Hogy az idegeneknek (בְּנֵי-חֵנֶכֶר) eme nép részévé kell válniuk, a szöveg alapján nem bizonyítható állítás marad.”

azonban részt vesznek. A (pogány) nem izraeliták általi áldozatbemutatás nem egyedülálló elképzelés az Ószövetségben, és nem tekintik szentségtörésnek sem, úgy, amint azt többek között az idegen hajósok áldozatánál láthatjuk Jón 1,16-ban.²⁶ Tehát a kultuszi részvétel nem jelenti szükségszerűen sem a prozelitává, sem pedig az Isten népének részévé válást.²⁷

Ruth²⁸

Ruth könyvében teljesen más modellt találunk: amikor Ruth anyósát 1,16-ban arról biztosítja, hogy „Néped az én népem, és Istened az én Istenem”, akkor egyidejűleg Naomi népébe, valamint hitébe²⁹ is végbemegy a betagozódás.³⁰ Ruth betagozódása Izrael népébe azonban nem jelenti önnön nemzetisége elfelejtését, hiszen valamenyny fejezetben újra és újra móábitaként jellemzik, még Ruth 4,5-ben Bóáz szájából is. Ruthot – Izrael népe és hite melletti döntése ellenére – teljesen tudatosan ábrázolják továbbra is idegen eredete által meghatározott asszonyként. Azonkívül kétségtelenül feltűnő, hogy a móábita jellemzés sehol sem kap bármiképp is emocionális-értékelő töltetet, sem negatívát, sem pozitívát. Menekültekről, illetve migránsokról szóló aktuális diskusszióinkhoz képest a nemzeti és az eredeti vallási hovatartozás teljesen neutrális színezetet kap. Ehelyett olyan értékek állnak előtérben, mint a szolidaritás és segítség³¹ mindazok számára, akik sürgősen segísége szorulanak.³²

A Móábbhoz való viszonyulás radikalitása – amint az 5Móz 23-ban, illetve Ezsdrásnál és Nehémiásnál megtalálható – masszívan áttöretik.³³ Rögtön az első fejezetben két házasságról beszélnek, amelyeket izraeli fiak – kvázi gazdasági menekültek Móábban – kötnek a móábita Ruthtal és Orpával. Egy további vegyes

²⁶ Jetró égőáldozatára is lehet gondolni 2Móz 18,12-ben vagy Naamán kívánságára 2Kir 5,17-ben, csak JHVH-nak hozni áldozatot (amelynél itt persze ténylegesen – még ha jogilag nem is megragadhatóan – már megvalósult az JHVH-hoz térés).

²⁷ Hasonló mutatkozik a népek Sionra történő zarándoklatáról szóló szövegekben Ézs 2 || Mik 4-ben vagy Zak 14-ben is.

²⁸ Vö. részletes álláspontomhoz HAUSMANN 2006.

²⁹ Mivel asszonyról van szó, a *kultuszi* közösségbe történő felvételtől szóló diskusszió semmilyen szerepet nem játszik, véli HAARMANN 2008, 263. o.

³⁰ „Ruth számára nincs szó formális megtérésről... A judaizmusba történő tényleges konverzió első esete a Bibliában Eszter könyvében (8,17) található.” Ford. Móricz Nikolett. FELDMAN 1993, 289. o.

³¹ Ezáltal megmutatkozik a közelség Ézs 56-hoz az igazság cselekvésének hangsúlyozásával mint a kultuszi részvétel lehetővé tételével.

³² Erre hívja fel a figyelmet többszörösen is FISCHER 2001.

³³ Izrael Móábbal kapcsolatos változatos történetéhez és a szomszédos nép – Ruth könyvétől függetlenül – semmiképp sem egyvonalú megítéléséhez vö. HODOSSY-TAKÁCS 2008.

házasságra a 4. fejezetben kerül sor, amelynek során az izraelita Bóáz feleségül veszi a megözvegyült móábita Ruthot. Ezáltal Ruth könyvében világos kontrasztot találunk a vegyes házasságok felbontásáról szóló követelésekhez képest, amint az Ezsdrásnál és Nehémiásnál megköveteltetett, ezenkívül a móábitákhoz fűződő nemkívánatos kapcsolat is szóba kerül (Ezsd 9,1;³⁴ mindenekelőtt azonban Neh 13,1, ahol csak az ammóniak és móábiták neveztetnek meg).³⁵ Eme kontraszt erőssége az integráció oly messzemenő fokában mutatkozik meg, hogy a móábita Ruth még Dávid ősanynjává is lesz.³⁶

Eme más perspektíva lehetséges lesz, mert a kirekesztés okafigyottá válik, és így lehetővé válik a móábiták teljesen más észlelete. Móáb az az ország lesz, amely a betlehemi embereknek éhínség idején hazát és élelmet biztosít.³⁷ Tehát éppenséggel ironikus kontraszt mutatkozik, amely az izraeli szülőföld jelentéséből fakad: Betlehem helye héberül a kenyér háza – és pont ez a hely lesz az éhínség helyévé, míg ezzel ellentétben a sok szövegben nem kedvelt Móáb pedig a szükséges élelem forrásává. Tehát a szomszéd, aki hosszú ideig ellenségnek számított, a további egzisztencia garanciájává válik.

Konklúzió

A különböző szövegek áttekintése megmutatja, hogy az Ószövetségben különböző kiindulópontokat találunk az idegenekkel, bevándorlókkal való bánásmódhoz. Míg Ruth Ebach alapján az 5Móz 23-ban lévő gyülekezés parancsolata a fogság előtti időszakra datálható,³⁸ a másik két szövegegység a fogság utáni korhoz tartozik. Ruth Ebachot követve a gyülekezés parancsolata a szomszédos államokkal kapcsolatos változatos tapasztalatokat tükrözi vissza, ahogy az a Nebukadneccár és Jójákím körüli háborús összecsapásokban is megmutatkozott (2Kir 24,1k).³⁹ Ezzel szemben Ézs 56 és Ruth könyve az Izrael önértelmezéséről szóló diszkusszió

³⁴ Egy sor más nép mellett.

³⁵ Neh 13,2-ben ugyanaz az indoklás található, mint 5Móz 23-ban.

³⁶ Ezen a vonalon pedig Jézus családfájába is felvételik (Mt 1,5).

³⁷ „5Móz 23,3–6 (bármilyen dátummal is) a védekezés mozzanatának funkciója Izraelben, a feszültség legnyilvánvalóbbá Nehémiás és Ezsdrás vonatkozó rendelkezéseinek tükrében válik, melyek szerint az izraelitáknak nem lehetnek idegen feleségeik. Ehhez képest Ruth a tiltakozás mintapéldánya. Ha a móábiták oly tisztességesen járnak el az éhínség sújtotta izraeliekkel, és ilyen derék asszonyokat adnak, a velük kötött házasságoknak is bizonyosan elfogadottá kell lennie.” GOULDER 1993. Ford. Móricz Nikolett.

³⁸ EBACH 2014, 98. o.: a datálás körüli részletes diszkusszióhoz lásd 93–98. o.

³⁹ Ehhez lásd EBACH 2014, 100–102. o.

része – tekintettel a fogság átélt és túlélte katasztrófáira –, és mindenkor saját hangsúlyokat jelölnek, amelyek mindenképpen az Ezsdrásnál és Nehémiásnál megjelenő vegyes házasság kérdésében érintett idegen asszonyok kirekesztésének radikális megoldására adott reakcióknak tekinthetők. Ezáltal nagyon eltérő koncepciók vannak előttünk, amelyek kiegyenlítetlenségük ellenére is tudatosan felvett nyertek az ószövetségi kánonba.⁴⁰ Így állandó, kölcsönös korrektívummá lesznek, és óvnak az Isten nevében tett egyoldalú és kizárólagos állásfoglalástól.⁴¹

Fordította: Móricz Nikolett

Irodalom

- BARBIERO, Gianni: Der Fremde im Bundesbuch und im Heiligkeitsgesetz: Zwischen Absonderung und Annahme. In: uő: *Studien zu alttestamentlichen Texten*. Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 2002. (SBAB 34.) 221–254. o. = Lo straniero nel Codice dell’Alleanza e nel Codice di Santità: tra separazione e accoglienza. In: Cardellini, Innocenzo (szerk.): *Lo „straniero” nella Bibbia: aspetti storici, istituzionali e teologici, XXXIII Settimana biblica nazionale (Roma, 12–16 settembre 1994)*. Edizioni Dehoniane, Bologna, 1996. 41–70. o.
- BRAULIK, Georg: *Deuteronomium II. 16,18–34,12*. Echter Verlag, Würzburg, 1992. (NEB)
- EBACH, Ruth: *Das Fremde und das Eigene*. Verlag de Gruyter, Berlin, 2014. (BZAW 471.)
- EGERES László Sándor: *Ruth könyve*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.
- FELDMAN, Louis H.: *Jew & Gentile in the Ancient World*. Princeton University Press, Princeton, 1993.
- FISCHER, Irmtraud: *Rut*. Herder Verlag, Freiburg, 2001. (HThKAT)
- FLOSS, Johannes P.: „Warum bist du wie ein Fremder im Land, wie ein Reisiger, der nur zum Übernachten einkehrt?” In: Irsigler, Hubert (szerk.): *Wer darf hinaufsteigen zum Berg JHWHs? Festschrift Sigurður Örn Steingrímsson zum 70. Geburtstag*. EOS Verlag, St. Ottilien, 2002. (ATSAT 72.) 291–304. o.
- GALLING, Kurt: Das Gemeindegesezt in Deuteronomium 23. In: Baumgartner, Walter – Eissfeldt, Otto et al. (szerk.): *Festschrift Alfred Bertholet zum 80. Geburtstag gewidmet von Kollegen und Freunden*. Mohr Siebeck, Tübingen, 1950. 176–191. o.
- GOULDER, Michael D.: Ruth: A Homily on Deuteronomy 22–25? In: McKay, Heather A. –

⁴⁰ Hogy a templomba jutás kérdése Izraelt a továbbiakban is mennyire foglalkoztatta, azt többek között KUSTÁR 2010 cikke mutatja meg a Makkabeusok 1. könyvéről szóló diszkusszióról.

⁴¹ FLOSS 2002, 300. o. mindezekből – a mai problémákat is egészében szemügyre véve – von le következtetést: „A fogságkori és fogság utáni szövegekben a kirekesztés és az idegenellenesség egy eltűnőben lévő apró kisebbség kultikus és nemzeti identitásvesztése miatti aggodalmának kifejeződése volt. Ez az elnyomó többség számára sohasem lehetett komolyan veszélyes. A többségi népesség részeinek idegenellenessége – legyenek bár ezek a részek számszerűen mégoly elenyészőek is – látens fertőzés- és járványterjedési veszélyt rejt magában. Épp ezért elfogadhatatlan.” Ford. Móricz Nikolett.

- Clines, David J. A. (szerk.): *Old Prophets Visions and the Wisdom of Sages. Essays in Honour of R. Norman Whybray on his Seventieth Birthday*. Sheffield Academic Press, 1993. 307–319. o. (JSOST.S 162.)
- HAARMANN, Volker: *JHVH-Verehrer der Völker*. Theologischer Verlag, Zürich, 2008. (AThANT 91.)
- HAUSMANN, Jutta: *Ruth*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2006. (Kréne 6.)
- HODOSSY-TAKÁCS Előd: *Móáb – egy vaskori nép Izrael szomszédságában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008. (Kréne 9.)
- KUSTÁR Zoltán: Az áldozatbemutatás és áldozathozatal bibliai teológiai aspektusai az Ószövetségben. *Studia Theologica Debrecinensis*, 6. évf. 2013. 35–42. o.
- KUSTÁR Zoltán: „Ein Bethaus – für alle Völker?“ Tempel, Völker und das prophetische Heilsuniversalismus im ersten Makkabäerbuch. In: Xeravits Géza – Dušek, Jan (szerk.): *The Stranger in Ancient and Mediaeval Jewish Tradition. Papers Read at the First Meeting of the JBSCE, Piliscsaba, 2009*. (Deuterocanonical and Cognate Literature Studies 4.) Walter de Gruyter, Berlin, 2010. 118–138. o.
- MAYES, Andrew D. H.: *Deuteronomy*. (NCBC) Eerdmans – Marshall – Morgan & Scott, Grand Rapids – London, 1979.
- MILLER, Patrick D.: *Deuteronomy*. John Knox Press, Louisville, 1990.
- OLYAN, Saul M.: „Sie sollen nicht in die Gemeinde des Herrn kommen“. Aspekte gesellschaftlicher Inklusion und Exklusion in Dtn 23,4–9 und seine frühen Auslegungen. In: uő: *Social Inequality in the World of the Text. The Significance of Ritual and Social Distinctions in the Hebrew Bible*. (Journal of Ancient Judaism, Supplement 4.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011. 173–186. o.
- ROSE, Martin: *5 Mose*. 1. köt. *5 Mose 12–25*. Theologischer Verlag, Zürich, 1994. (ZBK. AT 5.1.)
- ROST, Leonhard: *Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten Testament*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1938. (BWANT 4/24.)
- WILLI, Thomas: Törä – Israels Lebensprinzip nach dem Zeugnis des späteren Alten Testaments. In: uő: *Israel und die Völker. Studien zur Literatur und Geschichte Israels in der Perserzeit*. Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 2012. (SBAB 55.) 35–47. o. = In: Timm, Stefan – Weippert, Manfred (szerk.): *Meilenstein (FS Herbert Donner)*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1995. (ÄAT 30.) 339–348. o.